

Yeni Emperyalizm ve Salgın Hastalıklar

Evrim Yılmaz, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

E-posta: evrimdir@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada, son yıllarda gelişen SARS, ebola, domuz gribi, kuş gribi ve son olarak koronavirüs gibi hayvanlardan insanlara geçebilen salgın hastalıkların ortaya çıkma ve yayılma süreci, endüstriyel monokültür tarım ve hayvancılık yapan şirketlerin eylemleri ve küresel gıda rejiminin bir parçası olarak meta zincirleriyle yaratılan “metabolik yalılma” temelinde analiz edilmektedir. Birikim rejimindeki değişime tarihsel-materyalist bir perspektifle yaklaşıldığında, koronavirüs gibi tehlaklı virüslerin periyodik, episodik veya rastlantısal olarak değil, yeni emperyalizmin meta zincirlerine dayalı olarak yarattığı bir dizi ilişkisel faktörün sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınan bu faktörler şu şekilde sıralanabilir: 1) düşük maliyetli tarımsal üretim için çökuluslu şirketler tarafından Global Güneyde ucuz toprakların gasp edilmesi ve ucuz emek avantajından faydalılması bağlamında yapılan küresel toprak ve emek arbitrajı, 2) monokültüre dayalı küresel tarım ticaretinin büyümesiyle, virüslerin kontrol altında olduğu vahşi habitatların yıkımı, vahşi canlı türlerinin yaşadıkları çevreden koparılarak hayatı kalma aktivitelerinin bozulması ve virüslerin vahşi hayvanlardan evcil hayvanlara bulaşması, 3) kent çevresindeki meta zincirleriyle en derinlerdeki hinterlantlardan canlı hayvanlar ve emekçiler vasıtasiyla virüslerin nakledilmesi, 4) endüstriyel hayvancılıktaki yoğun ve esnek üretim pratiklerinin doğal seçiliimi ortadan kaldırması ve salgın haline gelen hastalıklar ilk nerede çıkarsa çıksın, şirketlerin ticaret ağlarının hayvan sürülerinin bölgeden bölgeye taşınması sonucu evrimleşen virüsleri çok kısa bir sürede dünyaya yayması. Sermaye birikimi ve kâr güdüsüyle şekillenen bu faktörler, tüm medeniyeti tehdit eden gezegensel boyutta bir ekolojik ve epidemiyolojik krizin hızla gelişmesine neden olmaktadır. Denizarası endüstriyel tarım ve hayvancılık, hızlı ormansızlaşma, bağısıklık sistemi elimine edilmiş hayvanların monokültür üretimi ve vahşi hayvan pazarları, ekolojileri ve türler arasındaki ilişkileri yıkıma uğratarak ölümcül virüslerin yayılma koşullarını yaratmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin bugünkü aşaması, yeni salgınlara karşı mevcut üretim, dağıtım ve tüketim ilişkileriyle biyolojik ve ekonomik olarak sürdürülemez bir yapıya dönüşmüştür. Bir alternatif olarak insanları doğanın yenilenme çevrimlerine yeniden dahil edecek müstereklere dayalı polikültür üretim ise monokültür tarım, ormansızlaşma ve endüstriyel hayvancılık kökenli yeni virüs salgılarının ortaya olmasını önleyecek sürdürülebilir bir sistem olarak büyük potansiyel barındırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yeni emperyalizm, Meta zincirleri, Endüstriyel tarım ve hayvancılık, Metabolik yalılma, Salgın hastalıklar.

The New Imperialism and Epidemics

Abstract

In this study, the emergence and spread process of epidemic diseases that can be transmitted from animals to humans such as SARS, ebola, swine influenza, avian influenza and finally coronavirus, is analyzed in the context of the actions of industrial agriculture and livestock companies and “the metabolic rift” created by commodity chains as part of the global food regime. When approaching the change in the regime of accumulation from historical materialist perspective, it is seen that dangerous viruses such as coronavirus did not occur periodically, episodically or accidentally, but as a result of a series of relational factors created by the commodity chains of the new imperialism. These factors, which are discussed in detail in this study, can be listed as follows: 1) Global land and labor arbitrage in the Global South by multinational corporations for low-cost agricultural production, which means grabbing cheap land and taking advantage of cheap labor, 2) the destruction of wild habitats where viruses are under control, the disruption of the survival activities of wild species and the transmission of viruses from wild animals to domestic animals as a result of the growth of the monoculture-based global agricultural trade, 3) the transport of viruses by animals and laborers from the deepest hinterlands through commodity chains around the city, 4) the elimination of natural selection through intensive and just-in-time production practices in industrial livestock, and the spread of viruses around the world that have evolved as a result of the movement of animal herds to various regions by the trade networks of companies. These factors, shaped by capital accumulation and profit motive, lead to the rapid development of a planetary ecological and epidemiological crisis that threatens all civilization. Offshore industrial agriculture and livestock, rapid deforestation, monoculture production of immune-eliminated animals, and wild animal markets create conditions for the spread of deadly viruses by destroying ecology and relationships between species. In this sense, the current stage of capitalism has turned into a biologically and economically unsustainable structure with the existing production, distribution and consumption relations against new epidemics. As an alternative, a commons-based polycultural production that will reintegrate humanity into the renewal cycles of nature has great potential as a sustainable system that will prevent the emergence of new virus outbreaks originating from monoculture agriculture, deforestation and industrial animal livestock.

Keywords: New imperialism, Commodity chains, Industrial agriculture and livestock, Metabolic rift, Epidemics.

Giriş

Günümüzde insanlarda en yaygın olarak görülen salgın hastalıkların çoğunun, tarımsal ve endüstriyel yöntemlerdeki gelişmelerin ve ekolojik değişimlerin bir uzantısı olarak ilk defa antik medeniyetlerde ortaya çıktıgı bilinmektedir.

Örneğin çiftlik hayvancılığının gelişmesiyle insanlara difteri, influenza, kızamık, kabakulak, veba, boğmaca ve tüberküloz gibi hastalıklar bulaşmıştır. Ayrıca ekolojik değişimler alglerden kolera, kuşlardan sıtmaları ve vahşi primatlardan HIV/AIDS gibi hastalıkların bulaşmasına neden olmuştur (Wallace vd., 2015: 69). Özellikle üretim yöntemlerindeki değişimlere paralel olarak çevresel tahriratın artması, demografik değişimlerin hızlanması ve yeni yerleşim mekanlarının olması, virüslerin yayılması için uygun koşullar yaratan önemli etkenler olarak görülmektedir.

Daha yakın tarihte ortaya çıkan salgın hastalıklar da benzer dinamiklerin bir sonucu olarak yorumlanabilir. SARS, MERS, kuş gribi ve domuz gribi gibi hayvanlardan insanlara geçen bulaşıcı hastalıkların, uluslararası finansal ve üretken sermaye zincirlerinin bulunduğu; ihracat amacıyla tarım alanları, ormanları ve meralarında yoğun üretim yapılan bölgelerde ortaya çıktığı görülmektedir (Wallace, 2016). İhracata yönelik tarımsal mal üretimi yeni bir olgu değildir ancak kapitalizmin küreselleşmesiyle birlikte tarım alanlarının ve ormanların çok daha büyük bir bölümü meta zincirlerinin birer parçası haline gelmiştir. Tarım için kullanılan toprakların giderek artması, monokültür üretimin ölçüngindeki artış, pazar alanını büyütmek için gerekli altyapıların genişletilmesi, tarımsal ve hayvansal ürünlerin işlendiği endüstrilerin giderek büyümesi gibi faktörler, hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan büyük bir “metabolik yarılma”ya neden olabilmektedir. “Metabolik yarılma”, kapitalist üretim sisteminin, toprağın süregelen üretkenliği için gerekli doğal-materyal koşulları engellemesi ve insanlarla yeryüzü arasındaki etkileşimi bozması sonucu oluşan ekolojik yeniden üretimdeki kesintiyi ifade etmektedir (Foster vd., 2010; Foster ve Clark, 2018). Yapılan yaşam döngüsü, ekolojik ayak izi ve endüstriyel girdi-çıktı analizleri, kapitalist tarımsal üretmeye yönelik uygulamaların, daha önce evrim geçirmemiş olan virüsleri serbest bırakarak ekosistemsel değişimler yaratıldığını ve büyük bir biyolojik dönüşüm geçidini açabildiğini göstermektedir (Wallace vd., 2018: 57).

Günümüzde büyük sermaye grupları, kârlarını artttırmak için üretimlerinin büyük kısmını doğal kaynakların ve emeğin ucuz olduğu dünyanın geç kapitalistleşen ülkelerinde yapmaktadır. Bu durum, ormansızlaşma ve buna bağlı diğer ekolojik problemlerin özellikle bu ülkelerin bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu çalışma, hegemonik ekonomik modelin dünyanın azgelişmiş bölgelerinde yarattığı ekonomik ve ekolojik savunmasızlıklar ile salgın hastalıklar arasında nasıl bir ilişkisel olduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda küresel şirketlerin tarımsal ve hayvansal üretim yöntemlerinin yarattığı metabolik yarılmanın ve neoliberal yapısal uyum programlarının sonucu oluşan eşitsiz gelişme dinamiklerinin, ölümcül virüslerin ortaya çıkması

ve mekansal olarak yayılmasındaki rolünü soruşturmaktadır. Bu ilişkiselliği kurmak için emperyalizm, tarım-gıda sosyolojisi ve virüs salgılarının yapısal nedenlerilarındaki literatür değerlendirilmektedir.

Araştırmacıların hedefleri doğrultusunda makalenin ikinci bölümünde, kapitalizmin bugünkü dinamiklerini ortaya koymak adına yeni emperyalizm, meta zincirleri ve küresel emek ve toprak arbitrajı olguları ele alınmakta; şirketlerin belirli bölgelerdeki toprak kiralama, alt sözleşme ve tedarik zinciri gibi yerel kaynakları farklı bölgelere taşımaya yönelik uygulamalarının salgın coğrafyalarının oluşmasındaki rolü incelenmektedir. Üçüncü bölümde, tarım ve hayvancılık sektöründeki şirketlerin operasyonlarının vahşi habitatlarda neden olduğu hasarlarla birlikte, dünyanın eski çağlarına ait ve ormanlar içinde binlerce yıl saklı duran virüslerin olağan sınırlarından kurtularak nasıl meta zincirlerine girdiği ve bu zincirlerde evrimleşerek tüm dünyaya yayıldığı açıklanmaktadır. Dördüncü ve son bölümde ise kapitalist küreselleşmenin biyolojik ve ekonomik olarak sürdürülemez oluşunun gereklilikleri değerlendirilmekte; gelecekteki potansiyel kitiliklerin, su krizinin, salgın hastalıkların ve tüm bunların sonucu olarak küresel üretim ve tüketim döngüsünü teşkil eden “metamorfoz zinciri”ndeki kesintinin üstesinden gelme konusundaki yetersizliklerine degeinilmektedir. Ayrıca yeni virüs salgılarının ortaya olmasını önleyecek ve ekolojik hasarı tedavi edecek sürdürülebilir bir sistem için toprağın köylülere yeniden aktarıldığı ve müşterek şekilde yönetildiği, her bölgenin doğal ve toplumsal koşullarına uygun ölçüte yapılan polikültür tarımsal üretimin barındığı potansiyeller ele alınmaktadır.

Yeni Emperyalizm ve Meta Zincirleri

Üretimin örgütlenme şekli ve uygulanan ekonomik politikalar, salgın hastalıkların kaderi üzerinde belirleyici etkisi olan mekanları ve ekosistemleri doğrudan etkileyen faktörlerdir. Günümüzün hegemon ekonomik modeli olan neoliberalizm, Harvey'in (2015) belirttiği gibi ekonomik liberalizmi küreselleştirmek, serbest ticareti teşvik etmek, özel mülkiyeti korumak ve şirketlerin öncülüğünde ekonomik piyasaları deregule ederek yeniden düzenlemek için güçlü bir tekno-yönetim uygulayan bir politik ekonomi programıdır. Ayrıca toplumsal yeniden üretim sistemi olarak kapitalizmin gelinen son aşamasıdır. Neoliberal doktrin çerçevesinde tarım, madencilik, hayvancılık, arazi speküasyonu ve altyapı inşası gibi faaliyetlerin emeğin ucuz olduğu bölgelerde giderek artması, ormansızlaşma nedeniyle salgın hastalıkların büyük kısmının bu bölgelerde ortaya çıkışında büyük bir rol oynamaktadır. Harvey'in (2003) *Yeni Emperyalizm* adlı çalışması, salgın coğrafyalarını şekillendiren günümüz kapitalizminin küresel üretim ağlarının oluşması ve yarattığı eşitsiz gelişme dinamikleri konusunda ayrıntılı bir arka plan sunmaktadır.

Emperyalizm üzerine kuramsal tartışmalar, ortaya kondukları tarihsel dönemlerin özellikleri çerçevesinde sermayenin uluslararasılaşması sonucu ülkeler arasında oluşan eşitsiz ilişkileri açıklamaktadır. 20. yüzyılın başında ortaya konan klasik emperyalizm kuramları, emperyalizm olgusunu tekeli ulusal sermayelerin uluslararası rekabetinin bir sonucu olarak yorumlamış ve belirli bağımlılık biçimleri yarattığını tespit etmişlerdir (Hilferding, 1995; Lenin, 1975; Luxemburg, 2004). Örneğin Rosa Luxemburg (2004), Marx'ın (2011) kapitalist toplumsal ilişkilere tarihsel bir geçiş dönemi olarak tanımladığı ve üreticilerin üretim araçlarından ayrılmamasını ifade eden "ilkel birikim" olgusunun sürekliliğini vurgulamış ve emperyalizme özgü eşitsiz ilişkileri yaratan temel faktörlerden biri olarak ele almıştır. Luxemburg'un tezi, emperyalist merkezlerin kapitalist sermaye birikimini, ancak henüz kapitalizm öncesi bir aşamada olan coğrafyalarda yaptığı "ilkel birikim" vasıtıyla sürdürdürebildiğidir. Dönemin kapitalist üretim ve tüketim ilişkileri çerçevesinde üretilen malların satılması anlamında sermayenin gerçekleşme (realizasyon) sorunu ortaya çıkmıştır ve bu sorun, henüz sanayileşmemiş ülkeleri yeni pazarlar haline getirerek çözülmüştür. 1960'lı ve 70'li yıllarda ortaya konan ikinci dalga emperyalizm kuramları da, benzer şekilde emperyalizm olgusunu uluslararası kapitalist ilişkilerin yarattığı azgelişmişlik ve eşitsiz değişim tartışmaları çerçevesinde ele almıştır (Emmanuel, 1972; Frank, 1966; Wallerstein, 1974). Bu tartışmalarda gelişmiş kapitalist ülkelerin, siyasi bağımsızlıklarını kazanmış olsalar da azgelişmiş ülkelere sermaye ihraç ederek onları ekonomik olarak bağımlı hale getirdiği öne sürülmüş ve emperyalizmin sürekliliği vurgulanmıştır.

Günümüzde ortaya konan üçüncü dalga emperyalizm kuramları ise 1970'li yıllarda gerçekleşen aşırı birikim krizini aşmak için uygulanan yeni sermaye birikimi stratejilerine ve bu stratejilerin sonuçlarına odaklanmaktadır. Yeni emperyalizm kuramlarının onde gelen temsilcilerinden biri olan David Harvey'e göre (2003), sermaye birikiminin iki temel biçimi "genişletilmiş yeniden üretim" ve "mülksüzleştirme yoluyla birikim"dir. Harvey (2003: 94), İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan yapıyı, kapitalist "genişletilmiş yeniden üretim sistemi" olarak adlandırmaktadır. Bu sistemde sermaye, üretim ve tüketim için gerekli altyapıların oluşturulması amacıyla mekanda sabit bir yatırım haline getirilmiştir. Ulus devletler, sınırları içindeki kentler arasında iş bölümünü kurmuş; üretim sistemi, farklı işlevler görmek üzere belirli üretim kollarında uzmanlaşmış kentler arasındaki işbirliğine dayalı olarak örgütlenmiştir. Ancak 1970'li yıllarda sermayenin "genişletilmiş yeniden üretim"inin limitlerine ulaşması nedeniyle bir aşırı birikim krizi ortaya çıkışmış ve mekansal olarak kurulan işbölümü çökmüştür. Harvey (2003: 137, 148), Fordist çağın sonunu işaret eden bu aşırı birikim krizini aşmak için uygulanan yeni sermaye birikimi stratejisini "mülksüzleştirme yoluyla

birikim” kavramıyla açıklamaktadır. Kavram, neoliberal ekonomik politikalarla yurtiçi pazarların dışarıya açılması, kamu işletmeleri ve doğal kaynaklar gibi müstereklerin özelleştirilmesi, emek pazarının deregüle edilmesi, emeklilik ve sağlık konularında emekçilerin eski kazanımlarının ellerinden alınması gibi yıkıcı uygulamaları içeren bir tür ilkel birikim sürecini ifade etmektedir (Harvey, 2003: 157-158). Bu bağlamda yeni emperyalizm, ulusal düzenlemelerin neoliberal politikalarla aşındırıldığı, çokuluslu şirketlerin dünyanın yeni sahipleri haline geldiği ve azgelişmiş ülkelerin yapısal uyum programlarıyla mülksüzleştirildiği yeni bir birikim sürecidir.

Bu süreçte daha yakından bakmak gerekirse, kapitalist ülkelerde üretimin kârlılık koşullarını yitirmesinin iki sonucu olduğu görülmektedir. İlki, finansal ilişkiler ve para-sermayenin önem kazanması ve ardından özellikle geç kapitalistleşen ülkeler için kredi olanaklarının artırılmasıdır. Bu stratejinin, liberal ekonomik teorinin belirli varsayımlarından hareketle oluşturulduğu öne sürülebilir. Liberal ekonomik teoride, kapitalist ekonomik gelişmenin birbirini takip eden belirli aşamalar içinde gerçekleştiği kabul edilmekte ve bu varsayımdan hareketle azgelişmiş ülkelerin bugünün gelişmiş ülkelerinin çoktan geçmiş oldukları bir aşamada bulundukları düşünülmektedir (Rostow, 1960). Modernleşme Okulu'nun temsil ettiği bu tarz bir yaklaşımın ekonomik gelişme için yeterli kaynaklara sahip olmayan ülkelere sunduğu en uygun çözüm ise sermaye kitliğini aşmak için gelişmiş ülkelerden borç ve sermaye yatırımı almaları olmuştur (Szentes, 1975: 20-21). Harvey'in bahsettiği mülksüzleşmenin en ağır şekilde yaşandığı ülkeler, uzun yıllar sanayileşmelerini finanse edebilmek için makinalar ve gıdayı dışarıdan ithal etmek zorunda kalmış, 1970'li yıllarda gerçekleşen petrol krizleri de eklenince sanayileşme süreçleri tıkanmış ve artan kredi olanaklarıyla büyük bir borç yükünün altına girmiş olan ülkelendir (Dikmen, 2000: 285). Bu ülkelerin dış borçlarının giderek artması, ulusal pazarlarının neoliberal politikalarla dışarıya açılarak yeniden şekillendirilmesi için bir araç olarak kullanılmıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB), azgelişmiş ülkelerin borçlarını ödeme konusunda zorluğa düşmelerine karşılık, yapısal uyum programlarıyla onları ihracata yönelik üretim yapmaya teşvik etmiş, ithalat sınırlamalarını kaldırımlarını sağlamış, özelleştirmelerle devletin üretimi düzenleme konusundaki yetkileri en aza indirilmiş ve ekonomileri serbest pazar kapitalizmine entegre edilmiştir (Petas ve Veltmeyer, 2014: 22-23). Bu bağlamda üretimin kârlılık koşullarının azalmasının ikinci sonucu, uluslararası meta zincirlerinin oluşturulması ve üretimin büyük kısmının, ucuz doğal kaynakların ve ucuz emeğin olduğu azgelişmiş ülkelere kaydırılmasıdır. Teknoloji, taşımacılık, sabit sermaye, toprak fiyatı, emek ve devlet yatırımları gibi üretime yönelik dinamiklerde değişimler yaşanmasıyla, dünyanın özellikle

geç kapitalistleşen bu ülkeleri ucuz üretimin yapıldığı mekanlara dönüştür.

Bu sürecin tarım sektöründeki yansımıası, devletlerin çiftcilere verdiği tarım desteklerini azaltması, tarımsal ürünler için pazarların deregüle edilmesi, gümrük duvarlarının kaldırılması, yabancı şirketlere farklı uluslarda üretim yapma ve mülkiyet hakları verilmesi şeklindeki (Llambi, 1993: 25-26). 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütünün (DTÖ) Tarım Anlaşması çerçevesinde sektörde mal, hizmetler ve fikri mülkiyet haklarının tüm dünyada serbestleştirilmesiyle, çoğu ülke yerel pazarlarını ve kaynaklarını (işgücü ve genetik materyaller) yabancı yatırımlara açmış; sermayeye istediği ülkede tarımda (canlı hayvanlar ve patatesler), endüstride (donmuş hamburgerler ve cipsler) ve hizmetlerde (sıcak hamburgerler ve cipsler) yatırım ve ticaret yapma özgürlüğü verilmiştir (Friedmann, 1993: 52). Böylelikle şirketlerin küresel olarak yatay birleşmeler ve dikey entegrasyonla tohumdan süpermarketlere kadar tekelleştiği bir üretim zinciri ortaya çıkmıştır.

Yatay entegrasyon, merkez ülkelerden periferiye yayılan şirketlerin kendi ürettikleri ürünler için daha büyük bir pazar payı kazanmak amacıyla gittikleri coğrafyalarda şirket kurma, var olan şirketleri satın alma veya ortaklık kurma şeklinde doğrudan yatırım yapmasıyla oluşmaktadır (Heffernan, 2000: 62; Petras ve Veltmeyer, 2007: 33-34). Bu süreçte küçük rakipler olarak çoğu yerli küçük şirket ele geçirilmekte veya pazardan silinmektedir. Yatırım ve yatay entegrasyon arzusunun nedeni, söz konusu coğrafyadaki daha ucuz emek maliyetleri ve düşük tarifelere bağlı olarak, yapılan üretim faaliyetlerinden elde edilecek yüksek kâr bekentileridir (Murray, 2006: 127). Dikey entegrasyon ise bu şirketlerin belirli ürünlerin meta zincirlerinin yukarı (arz) ve aşağı (dağıtım ve perakende) olmak üzere farklı sektörlerinde tam kontrolü kazanmasıyla oluşmaktadır. Örneğin üç çokuluslu şirket Chiquita, Dole ve Del Monte Latin Amerika'daki muz bahçeleri, paketleme, soğutma ve nakliye tesisleri, dağıtım ağlarıyla dikey olarak entegre kuruluşlardır ve dünya muz ticareti hakimdirler. Muz plantasyonlarında çalışan Guatemalalı işçiler saatte ancak 0,60 Dolar ücret kazanırken, şirketler bu plantasyonları tüketicilere bağlayan meta zincirleri boyunca kârin neredeyse tamamını ele geçirmektedir (Murray, 2006: 139). Biyoteknoloji konusunda araştırma ve geliştirme yatırımlarıyla tarımsal girdiler üreten, bu girdileri üreticilere sözleşmeli çiftçilik mekanızmasıyla veren, ardından üretilen tarım ürünlerinin monopol alıcısı olan, bu ürünleri pazara sunmak üzere işleyen ve son olarak satan aynı şirket olduğunda, tam bir dikey bütünsleşme örneği görülmektedir (Lewontin, 1998: 77). Genelde global triyo Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) ve Japonya'da merkezleri olan ve bugün tohumdan tabağa kadar dikey olarak entegre olmuş çokuluslu şirketler, gittikleri ülkedeki üreticileri sözleşmelerle kiralayarak ve kendi işleme

tesislerini kurarak çoğu ülkenin gıda üretim sistemini ele geçirmiş durumdadır. Sonuçta oluşan tablo, küresel tarımsal pazarlarda çokuluslu şirketlerin oligopol gücünün hakimiyetidir.

20. yüzyılın sonlarından itibaren kapitalist küreselleşme, yukarıda bahsedildiği gibi Global Güneydeki¹ çeşitli üretim alanlarında çokuluslu şirketler tarafından kontrol edilen meta zincirleri vasıtıyla Global Kuzeydeki tüketimi, finansı ve birikimi besleyen bir forma dayanmaya başlamıştır. Meta zincirleri, tekelci finans kapitalin yükselişi çerçevesinde yeni emperyalizm fenomeninin temel mekanizmasını oluşturmaktadır. Küresel üretimin meta zincirleri vasıtıyla kontrolü sayesinde elde edilen emperyal rantların iki temel kaynağı vardır:

- 1) Sistemin merkezindeki çokuluslu şirketler tarafından periferideki endüstriyel emeğin aşırı sömürüsü anlamında bir “küresel emek arbitraji”;
- 2) Global Kuzeyde satılmak üzere Global Güneyde yapılan ihracata yönelik tarımsal üretim için çokuluslu tarım ticareti şirketlerinin ucuz toprağa el koyması anlamında bir “küresel toprak arbitraji.” Tarım ticareti şirketleri ucuz emek ve ucuz toprak avantajına sahip olmak için Global Güneye taşınmıştır ve bütün üretim hatlarını küresel olarak yaymaktadır. Bu iki temel rant kaynağının odaklanması, emperyalizmin bugünkü formunda tarım ticaretinin meta zincirleri ile çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkış nedenleri arasındaki ilişkinin anlaşılması sağlayacaktır.

Küresel Emek ve Toprak Arbitraji²

Yeni emperyalizmin temelini oluşturan üretimin küreselleşmesi mefhumu, küresel emek arbitraji ile elde edilen değerin yoksul ülkelerden zengin ülkelerle transferine dayalı uluslararası yeni bir sömürü ve gasp sisteminin oluşmasına neden olmuştur. Büyük çokuluslu şirketler, gittikleri ülkelerde bir metanın aşırı üretimini yaparak, fiyatları düşürerek ve kâr marjlarını azaltarak pazardaki küçük şirketleri ve kooperatifleri tasiye etmekte ve böylece pazarın büyük kısmını ele geçirmektedir³ (Heffernan, 2000: 63-66; Moreira, 2004: 20-21). Ayrıca yapısal uyum programlarıyla tarım politikaları așındırılmış ve bölgesel ticaret anlaşmalarıyla pazarlarını yabancı sermayeye açmış ülkelere damping⁴ yapmaktadır (McMichael, 2005: 278). Damping yapılan yerel pazarda ürün fiyatları düşmektedir ve bu nedenle bu ülkelerdeki milyonlarca çiftçi üretim dışına itilmektedir. Düşük ürün fiyatlarıyla rekabet edemeyerek toprağını bırakmak zorunda kalan köylülerin büyük kısmı, emeğin kullanılıp atılabilir şekilde geçici işçileşmesini kolaylaştıran ve ücretleri düşüren yedek emek ordusu saflarına katılmaktadır (Araghi, 2003; McMichael, 2009a: 284-286). Bu köylülerin bir

kısımları ise topraklarını ve emeklerini çokuluslu şirketlere sözleşme karşılığı devretmek zorunda kalmaktadır (Lewontin, 1998). Küresel emek arbitrajı için uygun koşullar, 1980'li yıllarda beri şirketlerin temel stratejisi olan bu planlı aşırı üretim ve üretim maliyetinin altında satışlar ile sağlanmaktadır.

Küresel meta zincirleri, Global Güneyin yoksul ülkelerindeki düşük ücretler ve üretkenlik çerçevesinde daha düşük emek maliyetlerinden faydalananmaz üzere örgütlenmektedir. Örneğin 2014'te Hindistan'daki, Çin'deki, Meksika'daki ve Endonezya'daki birim emek maliyeti, sırasıyla ABD'dekinin %37'si, %46'sı, %43'ü ve %62'si oranındadır. Bu düşük birim emek maliyeti oranlarının bir kısmı düşük ücret seviyelerinden, bir kısmı da Global Güneydeki ihracat platformlarına getirilen ileri teknolojiyle birlikte Global Kuzeyle karşılaşılabilir seviyede bir üretkenlik sağlanmasıdan kaynaklanmaktadır (Foster ve Suwandi, 2020). Şirketler, düşük birim emek maliyetleri sayesinde, yoksul ülkelerde üretilen malların ihracat fiyatlarından devasa kâr marjları sağlamaktadır. Bu, Global Kuzey ve Global Güneydeki ülkeler arasındaki ücret farklılığının üretkenlikteki farktan daha büyük olduğu entegre bir küresel sömürge sistemi midir. Çünkü yerel kırsal toplulukların ucuz emeğiyle sağlanan kâr, şirketlerin genelde ABD, AB ve Japonya'da bulunan karargâhlarına ve hissedarlarına gitmektedir.

Küresel olarak üretimin yeniden yapılanması, dünya sermayesinin ve finansının merkezlerinin menfaati için bir yandan Global Güneydeki işçilerin aşırı ve süper sömürüsüne dayalı küresel bir emek arbitrajı doğururken, eş zamanlı olarak çokuluslu tarım ticareti şirketlerinin Global Güneydeki toprakları satın almasıyla oluşan küresel bir toprak arbitrajına dayanmaya başlamıştır. Global Güneyin birçok ülkesinde toprak fiyatları, toprak rantına göre çok düşüktür; yani toprağın üretebildiği şey için değeri oldukça azdır. Düşük fiyatlı toprak ve yüksek toprak ranti arasındaki farkın ele geçirilmesi (arbitraj), sermayedarlara büyük bir kâr sağlamaktadır. Global Güneyin topraklarının küresel toprak pazarına sokulmasıyla birlikte toprak arbitrajı fırsatları artmış; bu eğilim, çiftlik hayvanlarının devasa besi ünitelerine ve monokültürüne dayalı küreselleşmiş bir meta üretimini başlatan Hayvancılık Devrimi ile beslenmiş ve büyük endüstriyel zincirler, sığır eti üretimi için bu ülkelerin tropik ormanlarına yönelmiştir. Global Güneyde şirketlerin et ihracatından kazandıkları dövizin her 1 Doları, sürdürülebilir tarımda çiftlik hayvanlarıyla sağlanan ekonomik sermayenin 15 Dolarlık değerini imha etmektedir (McMichael, 2005: 286). Dolayısıyla sektördeki sermaye birikiminin yeniden üretimi için koşul, sürdürilemez ekoloji ve mülksüzleşmedir. Amerikan tüketicileri ithal her hamburger için 5 Sent tasarruf ederken, her hamburger Orta Amerika'da otlak olarak kullanılan ormanların ortalama 5 metrekaresinin yokmasına neden olmaktadır (Araghi, 2000: 156).

Finansal deregülasyonun bir uzantısı olarak şirketlerin onde gelen hissedarları finansal yatırımcılardır ve bu şirketler borsada kendi hissedarlarına hızlı ve yüksek kârlar sunmak zorundadır. Bu nedenle çokuluşlu şirketlerin tarımsal üretim faaliyetleri, finansal sermayenin bekentilerine tabidir (Burch ve Lawrence, 2009). Bu finansal yatırımcılar arasında özellikle Körfez ülkeleri ve Asya ülkeleri, petrol ihracatından sağladıkları kazançları kullanmak için kurdukları fonları biyo-yakit ve gıda üretimine yatırmaktadır. Tarım ürünlerinin yakıt üretimi için kullanılmasının artmasıyla, satın alınan tarım topraklarının büyük kısmı agro-yakit üretimi için gerekli mısır, soya, şeker kamışı ve palm yağı gibi tarımsal ürünlerin üretilmesine ayrılmaya başlanmıştır (McMichael, 2009b; 2010; Magdoff, 2008). Agro-yakit üretimi için daha fazla fosil yakıt, gübre, su ve tarım ilaçları kullanılırken, insanların yaşamını sürdürmesi için gerekli kaynaklar enerji girdisine dönüştürülmektedir.

Kendi ulusal gıda güvenliğini sağlayacak oranda tarım toprağına sahip olmayan ülkeler de, Global Güneyden tarım arazisi satın almaya başlamıştır (Grain, 2008). İklim değişikliği, toprağın kimyasal girdilerle kirlenmesi, şehirleşme ve su kıtlığı gibi nedenlerle 2050 yılına kadar tarım yapılabilecek alanların azalacağı, nüfus artışı nedeniyle gıda ve biyo-yakit ihtiyacının artacağı, gıda fiyatlarının artışıyla açlığın giderek büyük bir soruna dönüşeceği öngörmektedir. Bu nedenle örneğin su kıtlığı yaşayan Körfez ülkeleri; Çin, Güney Kore ve Japonya gibi gelişme hızı yüksek olan Asya ülkeleri; ABD'deki Goldman Sachs ve Blackstone, Hollanda menşeli Louis Dreyfuss ve Almanya'daki Deutsche Bank gibi yatırım şirketleri Afrika, Güney Amerika ve Güneydoğu Asya ülkelerinden ucuz toprakları satın almaktadır (Akış ve Özku, 2010: 510-515). Toprak gasp⁵ olarak da adlandırılan bu süreç, bölgesel yeniden yapılanma adı altında çeşitli kalkınma bankaları tarafından beslenmiş; özellikle 2007-2009 finans krizinin ardından özel servet fonlarının menkul kıymetler arayışının ve gıda fiyatlarının artmasıyla hızlanmıştır.

Toparlamak gerekirse ulusal varlık fonları, devlet girişimleri ve hükümetler, tarım ticareti ve tarım-gıda şirketleri, biyo-yakit üreticileri ve özel kurumsal yatırımcılar (yatırım fonları, bankalar, emeklilik fonları, serbest yatırım fonları, toplu sermaye ve özel öz sermaye fonları) Global Güneydeki tarım topraklarını satın almakta, yerel gıda üretimini konsolide etmekte, maliyetleri küçük toprak sahiplerine ve çevreye yükleyecek şekilde üretilen ürünleri küresel pazara ihraç etmektedir. Topraklar genellikle 99 yıllıkna işletilmek üzere kiralanan makta; toprağın değer artışı ve yapılan üretimden %25 geri dönüş bekentileriyle ve anlaşmaya bağlı olarak sınırsız su haklarıyla, gümrük vergilerinden, katma değer vergisinden (KDV) ve kâr vergilerinden muafiyet veya indirimlerle bu topraklar işletilmektedir (Wallace vd., 2015: 70). Güncel uluslararası toprak anlaşmaları

Afrika kıtasında yaklaşık olarak 13,5 milyon hektarı, Asya kıtasında 14 milyon hektarı, Doğu Avrupa'da 26 milyon hektarı ve Latin Amerika'da 14 milyon hektarı kapsamaktadır (The Land Matrix, 2020). Küresel toprak arbitrajı sonucu oluşan tablo, çokuluslu şirketlerin operasyonları için geleneksel tarımın yerine monokültürün geçmesi, bölgelerin tarımsal ekonomilerinin değiştirilmesi, hızlı ormansızlaşma ve ekosistem yıkımı, tarım ürünlerinin ticaretinin artışı ve küçük üreticilerin kentlerin kenar mahallelerine itilmesiyle insanlık tarihindeki en büyük kitleSEL göçü temsil edecek oranda köylülüğün küresel olarak topraktan tasfiyesi sürecinin yaşanmasıdır. James Petras (2008), hem gıda güvenliği hem de finansal kâr için toprak gasrı yapan ülkeleri, yatırımcıları ve çokuluslu şirketleri "yeni sömürgeci ekonomik güçler" olarak adlandırmakta ve bu süreci de "agro-emperializm" kavramıyla ifade etmektedir.

Zenginlik üretimi için ucuz toprağa hücum edilen bölgelerdeki çevre, dünyanın hiçbir tarihsel döneminde olmadığı kadar tehlkiye atılmıştır. Çokuluslu sermaye sadece ucuz emek ve ucuz toprağa dayalı maliyet verimliliğini göz önüne almaktadır ve dünyanın azgelişmiş coğrafyalarını tarım ürünlerinin ticari operasyonları için bir emlak pazarına dönüştürmüştür. Küresel meta zincirleri, sistemin periferisindeki emeğin sömürülmesi ve müştereklerin yağmalanması için tesis edilmiş bir sistemdir. Pazara sokulan tüm yeryüzü içindeki materyal varlıklar ve hâlihazırda eşitsiz toplumsal koşullar altında yaşayan insanlık, sermaye birikimi için çalışılan veya yağmalanan unsurlar olarak yorumlanabilir. Ancak yeni emperialist sisteme servet birikimi çeşitli çevresel yan etkilerin artmasıyla birlikte sürdürülebilmiptedir ve gezegensel boyutta bir ekolojik krizin hızla gelişmesine neden olmaktadır. Küresel emek sömürüsü ve toprak gasrı zincirleri sadece ekolojileri değil, ayrıca virüslerin yayılmasına neden olan türler arasındaki ilişkileri de yıktıra ugratmaktadır. Metnin ilerleyen kısımlarında ayrıntılı şekilde ele alınacağı üzere, salgın hastalıkların yapısal nedeni, sistemin monokültür hayvan üretimi ve tarım ticareti, türlerin yaşadığı çevreden kontrolsüz şekilde koparılarak dağılmasına neden olan büyük bir ekosistem yıkımı, küresel olarak değerlenmeleri (volarizasyon) temelinde toprağa, bedenlere, türlere ve ekosistemlere doğal ve toplumsal sınırları göz önüne almaksızın "bedava hediyeler" gibi el koyma üzerine kurulu olmasıdır (Foster, 2018).

Ekolojik ve Epidemiyolojik Sonuçlar

Endüstriyel Tarım, Ormansızlaşma ve Epidemiyolojik Kriz

Neoliberal reformların tarım sektöründeki uygulamaları olarak sübvansiyonlar ve devlet müdahalelerinin azaltılması, Global Güneyin tarım sektörü üzerinde

olumsuz sonuçlar doğmuştur. Neoliberal pazar sayesinde refah ve özgürlük kazanacaklarına inanmış azgelişmiş ülkeler, yerel seçkinlerin ve yabancı sermaye gruplarının güçlendiği, yerli halkın giderek üretimden koparıldığı ve kent varoşlarına sürüldüğü, ekonomik ve sosyal eşitsizliğin büyüdüğü ve geleneksel kolektif yapıların bozulduğu bir manzaraya karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Brezilya'nın kahve pazarında sermaye yoğun üretim yapan toprak sahipleri ve yabancı yatırımcılar güçlenmiş ve küçük çiftçiler, dünya kahve fiyatlarının düşüşü bir dönemde rekabet edemeyerek piyasadan çıkmak zorunda kalmıştır. Yeni politikalar ayrıca olumsuz çevresel etkilere neden olan kitleSEL üretimi, tarım alanlarının giderek genişletilmesini ve kahve monokültürüne teşvik etmiştir (Huddell, 2010). Bir diğer örnek olarak Meksika'da yapısal uyum programlarıyla devletin fiyat desteklerinin kaldırılması, çiftcilere verilen sübvansiyonların azaltılması ve ABD'den yapılan dampingin mısır fiyatlarını %70 oranında düşürmesi, 2 milyon campesinonun⁶ ucuz mısırla rekabet edemeyerek üretimden çekilmesine ve Meksika'nın ulusal beslenme kültüründe büyük bir yeri olan mısırda ithalata bağımlı hale gelmesine neden olmuştur (McMichael, 2005: 283-285; Otero, 2011: 385-389).

Bu süreçte ayrıca tarım ve gıda konusunda oluşturulan uluslararası işbölgünü çerçevesinde bazı metalar bölgeselleşmiştir. Örneğin Arjantin, Bolivya, Brezilya, Uruguay ve Paraguay'daki topraklar, şirketlerin gündümünde giderek tek bir birleşik "Soya Cumhuriyeti" haline gelmiştir (Turzi, 2011). Şirketler, bu farklı ekolojik ve siyasal bölgelerde üretim için alt sözleşme yapmak üzere küçük toprak sahipleri havuzuna başvurabilmektedir. Böylelikle bir ülkedeki üretimde ortaya çıkabilen aksaklıklar, başka bir ülkedeki ağlar sayesinde telafi edilebilmektedir. Ayrıca bir bölgedeki üretimde kuraklık gibi yaşanan aksaklıklar gıda fiyatlarında finansal spekülasyonlara neden olabilmekte; uluslararası tarımsal üretim mekanlarını ve portföyüne çeşitli şirketler ve onların hisse senetlerine sahip finansal kurumlar, bu spekülasyonları fırsatca dönüştürerek gelirlerini artırabilmektedir (Burch, 2005). Şirket yatırımları ise tüketicilere gıda sunmanın ötesinde, kâr etmeye yönelik pazarlanabilir, değerinin artacağı beklenen tarımsalURNELERE yapılmakta, hatta ekim sezonundan önce dahi sanal mahsuller üzerinden vadeli yıllık borç ödemeleri yapılabilmektedir.

Güney Amerika'da soya üretiminin yaygınlaşmasıyla büyük bir ormansızlaşmanın meydana geldiği Brezilya ve Bolivya'da yapılan meta zinciri analizleri, Burger King gibi şirketlere tedarik yapan Cargill, Bunge ve ADM gibi Amerikan şirketlerinin ayak izini bulmuştur. Bu şirketler tahıl satın almakta, ambarlar ve yollar inşa etmekte, çiftçilerle sözleşme yapmakta ve arazi temizleme operasyonlarını finanse etmektedir (Bellantonio vd., 2017). Sermaye öncülüğünde arazi kullanımı ve yapısal uyum politikalarıyla gerçekleşen kitleSEL üretim, teknolojik

değişim, tarım arazilerinin genişletilmesi, yol yapımları ve arazi temizleme operasyonları, virüslerin bir taşıyıcıyla yayılmasını hızlandıran mekanizmalardır (Wallace vd., 2018). Bu uygulamaların neden olduğu ormansızlaşmanın birçok salgın hastalığın kökeninde yatan temel neden olduğunu; özellikle büyük ölçekli arazi kullanımına geçildikten kısa süre sonra sıtmaya ve sarı humma gibi hastalıkların çıktıığını belgeleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin sıtmaya, yoksuluğun yoğun olduğu ve ormansızlaşmanın hızlandığı tropikal ve subtropikal bölgelerde görülmektedir. Peru Amazonu'ndaki ormansızlaştırılmış alanlarda sivrisineklerin insanları ısırmaya oranı, ormanlık alanlara göre 278 kat daha yüksektir. Brezilya'da yapılan araştırmalar, sıtmaya sıklığının, kümülatif ormansızlaşma yüzdesindeki değişimle paralel şekilde arttığını göstermektedir (Wallace vd., 2018: 8, 24).

Ormansızlaşmaya bağlı salgınlar, sadece hastalık taşıyan canlıların artışıyla ilgili değildir. Batı ve Orta Afrika'da 2013-2015 yılları arasında yaklaşık 35 bin Batı Afrikalıya bulaşan ebola virüsünün ormansızlaşmaya yerinden edilmiş meyve ve böcekçil yarası popülasyonlarından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Batı Afrika'da bölgesel ormancılıktan sermayeye dayalı neoliberal tarım, madencilik ve tomrukçuluk sektörlerine geçilmiş; bu durum bölgenin orman ekolojilerini değiştirmiştir. Böylelikle ebola virüsünün tehlikeli türleri, yayılma ve insandan insana bulaşmayı sonuçlanan bir alan değişimine uğramıştır (Wallace ve Wallace, 2016). Benzer şekilde Güneydoğu Brezilya'da hayvan popülasyonlarını daha önce virüslerden izole eden ormanların yok edilmesi sonucu primatların sürü bağışıklığının azaldığı; 5 bin pramatın sarı humma nedeniyle öldüğü tespit edilmiştir. Batı Uganda'da koli basili enfeksiyonu agro-ekolojik değişimlere paralel şekilde yaygınlaşmış; canlı hayvanlara bakan emekçiler küçülen ormanlardaki vahşi primatlarda bulunan koli basili türlerinin taşıyıcısı haline gelerek hastalığı bulaştırmıştır. Ayrıca primatların küçülen ormanlarda aç kalması sonucu ormanlar dışındaki ekili alanlara akın etmesi de, koli basilinin insanlar ve canlı hayvanlara bulaşmasına neden olmuştur. Yine bir örnek olarak Malezya'daki ormansızlaşmanın bir uzantısı olarak meyve yarasası habitatının yıkımı nedeniyle 1998 yılında Nipah virüsü ortaya çıkmış; yarasaların canlı hayvan ağıllarının yakınlarındaki ağaçlara göç etmesiyle taşıdıkları virüs önce domuzlara, daha sonra ise insanlara bulaşmıştır (Wallace vd., 2015: 69-70). Ticari anlaşmalarla kurulan uzun meta zincirleri, bu virüslerin ve onların taşıyıcılarının etkileşime girdiği alanları artırmakta; bu da salgınları başlamadan demografik düzeyde bitirme şansını ortadan kaldırılmaktadır. Virüslerin, ortaya çıktıkları kırsal çevreden genellikle karayolları, demiryolları, hava ve nehir ticaretiyle ulusal ve uluslararası olarak merkezi büyük kentlerden çevredekileri daha küçük kentlere doğru mekansal olarak yayıldığı gözlenmektedir (Wallace

vd., 2018: 24).

Tarımsal üretimin mekansal olarak genişlemesi ve kırsal alanların metalaşması sonucu topraklarından sürülen köylülerin kentlerdeki gecekondu mahallelerine yiğilması, salgın hastalıkların yayılmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Kentlerin çeperlerinde bulunan kırsal kasabalar hızlı şekilde küresel pazarlar ve tarımsal emtiyalar için bölgesel merkezler haline gelen köy-kentlere dönüşmekte (Davis, 2016; Hecht, 2014); toprak speküasyonu ve tarımsal üretim için kaynak olarak kullanılmakta ve döngüsel göçe dayalı bir yarı-proleter emek havuzu oluşturmaktadır (Padoch vd., 2008). Bu tür kırsal mekanlarda, yakınlardaki sanayinin ayak izi olarak kirlilik ve düşük hane halkı gelir profili yaygındır. Buralarda yaşayan halkın geçim kaynakları genellikle çeşitlendirilmiş haldedir. Kent sokakları boyunca çiftlik hayvanları ve bahçelerin verandaları işgal ettiği, genç jenerasyonun kariyerlerini sürdürdükleri mekanlara gidip geldiği, toprak kullanımını ve diğer geçim yollarının birleştirildiği melez bir manzara vardır. Kent çevresine yapılan bu enformel işçi akını, salgın hastalıkların yayılması ve korunma konusunda büyük bir sorun yaratmaktadır. Örneğin dang hummasının Vietnam'daki Ho-Chi Minh şehrinin 50-100 km kadar kent çeperi ve kırsal çevresini içeren bir alandan yayıldığı tespit edilmiştir. Peru Amazonu'ndaki en büyük şehir Lquitos'a 19 km mesafedeki kırsal alanlarda sarı hummayı bulaştıran bir sivrisinek türü bulunmuştur (Wallace vd., 2018: 30). Yapılan çalışmalar, ormansızlaşma, kentleşme, yoksulluk, iklim değişikliği, yolculuk ve taşımacılık ağları gibi faktörlerin hastalık taşıyıcısı sivrisineklerin yeni alanlara yayılmasına ve daha önce yok edildikleri alanlara geri dönmelerine neden olduğunu göstermektedir (Wallace vd., 2018: 52). Yapısal uyum programlarının bir uzantısı olarak belediyelerin su hizmetleri ve çöp toplama gibi hizmetlerinin yetersiz olduğu, kötü sağlık koşulları ve kirli suların bulunduğu kentsel yoksulluk mekanları, hastalıkların daha geniş alanlara yayılmasına neden olan geçitler haline gelmektedir. 2003'te ortaya çıkan SARS virüsünün de, kirli suların neredeyse her yerde olduğu Afrika ve Güney Asya'nın kenar mahallelerinde hızlı şekilde yayıldığı görülmüştür.

Bazı tarımsal ürünlerin pazarları, yapılan yatırımlar, sübvansiyonlar, altyapı ve ulaşım ağları, işgücü gibi bağamlar çerçevesinde toprak kullanımındaki dönüşümler, salgın hastalıkların artmasında büyük bir rol oynayabilmektedir. Global Kuzeyden küreselleşmiş tarımsal metalaşma olan talebin artmasıyla birlikte, virüslerin küresel emtia ağları içinde ortaya çıktığı ve yayıldığı; bu ağlar ve kent çeperlerine yiğilan nüfusun, virüslerin evrimini hızlandırdığı görülmektedir. Farklı bölgelerde farklı hastalık taşıyıcısı türlerle ortaya çıkan epidemiyolojik sorun, temel olarak şirketlerin toprağı hiçbir sınır olmadan kullanılabilen bir meta olarak görmesi çerçevesinde kâr güdüsüyle yapılan

üretimden kaynaklanmaktadır. Bu süreçte ormansızlaşmaya görünüerde muhalif olan ve tarım ticareti şirketleri tarafından finanse edilen Sivil Toplum Kuruluşu (STK) programları, emisyonları azaltma, çevresel suçlar için boykot, ekoturizm gibi uygulamaları piyasaya sürerek, neoliberal mantıkla işleyen ‘yeşil’ pazarlar oluşturmaktadır. Ayrıca büyük markaların Kuzeydeki tüketicilere yönelik organik gıdalar için yeni kırsal üretim modellerini hayatı geçiren ‘yeşil’ uzantıları, daha önce hem insanların hem de diğer canlıların yararına işleyecek şekilde örgütlenmiş kırsal üretim tekniklerinin yerini almaktadır (Friedmann, 2005; Friedmann ve McNair, 2008). Dolayısıyla ormansızlaşmanın azaltıldığı durumda dahi, bu ormanların korunması anlamına gelmemektedir. Wallace vd. göre (2018: 28), bu modelde de Yeşil Devrimin bir uzantısı olarak “eşit olmayan ekolojik alışverişin emperyal bir yansımı” görülmekte; Malthus'un savunduğu rasyonalizasyon ve Marx'ın eleştirdiği ilkel birikim pratiği, “Save the Earth!” mottosu arkasına gizlenerek birbirine geçmektedir.

Endüstriyel Hayvancılık ve Epidemiyolojik Kriz

Tarımsal ve endüstriyel yeniliklerle birlikte canlı hayvanların ıslahı, işlenmesi ve dağıtımının birkaç büyük tarım ticareti şirketinin kontrolünde dikey olarak entegre olduğu “Canlı Hayvancılık Devrimi”, salgın hastalıkların ortayamasına neden olan önemli faktörlerden biridir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde etten alınan proteine olan talebin artmasıyla endüstriyel hayvancılık sektörünün büyümesi şirketlere ekonomik fırsatlar sunarken, küçük toprak sahipleri pazarın dışına atılmakta ve marjinalleştirilmektedir. Bu da beraberinde hastalık döngülerine zemin hazırlayan bir tarım-gıda zinciri modelinin giderek yayılmasına neden olmaktadır.

Sermaye gruplarının ormanları ve küçük toprak sahiplerinin ekilebilir arazilerini gaspetmesiyle giderek yaygınlaşan ve büyük çiftliklerde yapılan endüstriyel tarım, uzun bir süreçte ormanın içinde evrimleşmiş ve orman ekolojilerinin kontrolü altındaki virüslerin yerel çiftlik hayvanlarına ve insan topluluklarına bulaşması için elverişli bir ortam yaratmaktadır. Endüstriyel hayvancılık sektöründeki büyük sermayenin öncülük ettiği üretim metodlarının bu noktadaki etkisi, virüslerin evrimleşerek daha tehligli hale gelmelerine neden olmasıdır. Büyük ölçekli endüstriyel hayvancılık ve gıda işleme faaliyetleri, geçen yüzyılda Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da, günümüzde ise Doğu Asya'da et üretimini daha önce eşi görülmemiş bir boyuta ulaştırmıştır. Ancak fabrika üretimi hayvanların standartlaştırılması, hızlı üretimi, yoğunlaştırılması ve antibiyotiklerle bağımlılık kazandırılması belirli bir eşeğe geldiği zaman, hem insan hayatı hem de şirket kârlarının aleyhine büyük riskler ortaya çıkarmaya başlamıştır. Canlı hayvan üretiminin yapıldığı tedarik zincirleri üzerine yürütülmüş saha araştırmaları,

çiftlikler ve işleme fabrikalarındaki biyo-güvenlik önlemlerine karşın, özellikle tam zamanında üretim sisteminin (just-in-time)⁷, virüs ve bakterilerin çoğalarak yayılması için elverişli koşullar sağladığını göstermektedir.

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası, ABD'de canlı hayvan endüstrisi enformel pazarda faaliyet gösteren küçük bağımsız firmalardan oluşan bir yapıdan, formel sözleşme sistemiyle yönetilen bir endüstriye dönüşmüştür. Örneğin endüstriyel kümes hayvanı üretiminde büyük üreticiler hayvan İslahı, yetiştirmeye, kesim ve işleme faaliyetlerine kadar meta zincirinin her evresini kontrol etmektedir ve dolayısıyla dikey olarak entegre ve konsolide olmuştur. Bu şirketlerin kârı, düşük birim maliyetine ve dönüş hacmine; dolayısıyla da seri üretim ucuz şekilde yapılmasına dayanmaktadır (Allen ve Lavau, 2015: 344). Kârin, yüksek oranda kolay bozulabilir bir ürünün endüstriyel olarak seri üretim sayısına bağlı hale gelmesiyle birlikte işlem hacmi önem kazanmaktadır. Tam zamanında üretim sistemi, hayvanların İslahından yetiştirmesi, işlenmesi ve süpermarket raflarına ulaşmasına kadar tüm adımlarda, binlerce hayvanın hızlı şekilde işlem hacmini entegre etmek için uygulanmaktadır. Şirketlerin, örneğin kümes hayvanı endüstrisinde belirli sayıda cıvcıvin sözleşmeli çiftçilere verilmesi ve fabrikada üretim hattına sokulmak üzere yetiştirilmiş kuşların toplanması gibi, zincirin her halkasında işlem hacmi üzerinde sıkı bir kontrolü vardır. Bu sistemle, perakendecilerin belirli kalitede standartlaştırılmış ürün talebine uygun boyut, ağırlık ve beden şekli açısından tek biçimli canlılar üretilmektedir. Büyük şirketler belirli ağırlık ve kalıptaki kuşların üretilmesini sağlayan yem ve antibiyotik uygulamalarıyla, daha hızlı büyümeye ve daha yüksek et miktarı sağlayacak tek biçimli bir gen havuzu yaratmaktadır (Boyd ve Watts, 1997). Hastalıklara karşı direnç geliştirmek için hayvan genetiğinin değiştirilmesi konusundaki ilerlemeler, protein açısından zengin diyetlerin uygulanması ve antibiyotiklerin kullanımı endüstrinin kârlılığını artırırken, biyolojik hayatı dair aşırılıklar da uygulanmaktadır. ABD'deki tavuk popülasyonunun ömrü geçtiğimiz 50 yılda yarı yarıya düşerken, büyümeye oranları ikiye katlanmıştır (Allen ve Lavau, 2015: 345). Ayrıca bu hızlı üretim ve aşırılıklar sonucu, kümes hayvanlarındaki kampilobakter enfeksiyonu gibi hastalıklar 2012'de İngiltere'de 460 bin gıda zehirlenmesi vakasına ve bu vakaların yaklaşık 110'unun ölümüne; Avrupa Birliği ülkelerinde ise gıdayla geçen bir numaralı hastalık olarak 9 milyon zehirlenme vakasına neden olmuştur (Allen ve Lavau, 2015: 342).

İnfluenza, hayvanlardan insanlara geçen bir hastalık olarak küresel şirketler ve politikalar, endüstriyel hayvancılık ve meta zincirleriyle ilişkili olarak bir virüsün nasıl binlerce insanı tehdit eden bir salgın haline geldiğini gösteren güncel örneklerden biridir. İnfluenzanın ortaya çıkması ve yayılmasının ardından da belirli bir biyolojik süreç ve fabrika kapısının ötesine uzanan bir nedensellik ağı

vardır. Biyolojik olarak koronavirüs veya influenza gibi RNA virüsleri, kendilerini kopyalamak için ihtiyaç duydukları hücrelerin genetik mekanizmasını gasp eden asalak genler olarak değerlendirilmektedir. DNA virüsleri kendilerini hatasız kopyalama mekanizmasına sahipken, RNA virüsleri bir yazıcının neredeyse her kopyada hata yapması gibi mutasyona uğramış genler oluşturmaktadır. Bu durum, insanların bağışıklık sisteminin direnmesine karşı RNA virüslerine büyük bir avantaj sağlamaktadır. Çünkü RNA virüsleri aşısı vasıtasiyla veya geçmiş hastalıkarda güçlenen bağışıklık sistemine karşı dirençli virüsler haline gelebilmektedir. Örneğin influenza, bu nedenle her yıl değişmekte ve önceden grip olmalarına rağmen insanları hasta etmeye devam etmektedir (Davis, 2020). Ancak insanlar, geçen yüzyıl boyunca çeşitli influenza türlerine maruz kalmış ve süreç içerisinde karşılaştığı bu türlere karşı bağışıklık kazanmıştır. Hem bireysel bağışıklık, hem de nüfus düzeyinde sürü bağışıklığı sağlandığı için influenzanın mevsimsel varyantlarıyla karşılaşan insanlar, hastalığı yavaşılatma kabiliyetine sahiptir.

Doğal koşullar altında insanların bağışıklık kazanması için uzun bir evrimsel sürecin gerektiği yeni influenza türlerinin çıkıştı, endüstriyel hayvancılıkla yakından ilişkilidir. Endüstriyel hayvan üretimi coğrafi olarak yayılıp yoğunlaşırken, büyuyen yasadışı hayvan ticareti ve ülkelerin uluslararası borçları gibi nedenlerle uyguladıkları kemer sıkma politikalıyla, hayvan sağlığını korumaya yönelik altyapılar giderek bozulmuştur. Şirketlerin endüstriyel çiftlikleri, topraklarını ve emeklerini alt sözleşmelerle çokuluslu şirketlere sunmak zorunda kalan sözleşmeli çiftçilere parça başı yetiştirmek üzere civcivler vermekte ve bu civcivler yetiştirdikten sonra işlenmek üzere fabrikalara gönderilmektedir. Biyogüvenliğe yönelik düzenlemeler ise tam olarak bu noktada işlevsizleşmektektir. Çünkü sözleşmeli yapılan bu arka bahçe üretimi, evcil kuşlar ile virüs taşıyan göçmen kuşların etkileşime girdiği bir alan haline gelmiştir. Örneğin Tayland'ın vahşi doğasının tarım toprağı açmak için ormansızlaşması ve sulak alanlarının kuruması, göçmen kuşların göç çukurlarının yok olmasını neden olmuştur. Göçmen kuşlar, doğal yaşam alanlarının yok olması karşısında, bozulan bu sulak alanlardan gıda dolu çiftliklere doğru hareket ederek yeni göç desenleri oluşturmaktak ve yeni kişilik mekanlarda yuva yapmaktadır. Bu değişimle birlikte evcil kümeler hayvanları ve göçmen kuşların etkileşime girebildiği alanlar giderek artmıştır. Tayland'daki kuş gribi salgını, hasattan sonra yerde kalan pirinç taneleriyle beslenmeleri için serbestçe dolaşmasına izin verilen ördekler ile açık havada beslenen göçmen kuşların temasa geçmesine dayandırılmaktadır. Ördekler bu temasın ardından influenza virüsünün taşıyıcısı haline gelerek yakınlardaki kümeler hayvanlarına bulaştıran kanallar olarak hizmet etmiştir (Wallace, 2009: 938). Benzer şekilde

Güney Çin, yılda 2 kere hasat yapılan pirinç tarlalarındaki domuzlarla evcil ördekler ve tavukların yan yana yettiği en üretken yerlerden biridir. Ancak sel baskınlarına uğrayan çeltik alanları göçmen kuşları çekmiş ve bu kuşlar, ördeklere ve tavuklara yeni influenza virüslerini bulaştırmıştır. Daha sonra ise virüs, bağışıklık sistemi insanlara benzeyen domuzlara bulaşmış ve kısa süre sonra domuzlardan insanlara geçmiştir. Domuzların virüsü hem kuşlardan hem de insanlardan kapması, insanların solunum hücrelerine giren öldürücü hibrit bir influenza virüsünün ortayamasına neden olmuştur (Davis, 2020). Bu nedenlerle biyogüvenliğin ihlali, doğrudan uygulanan endüstriyel modelle ilişkilidir. Endüstriyel çiftlikler her ne kadar biyogüvenlik kurallarını uygulasalar da, alt sözleşme yaptıkları küçük çiftçilerin sürüleri virüslere maruz kalmaktadır.

Influenza örneğinde, yoğun endüstriyel kümeler hayvanı üretiminin, virüsü daha tehlikeli ve öldürücü hale getiren koşulları yarattığı görülmektedir. Yapılan araştırmalar, yabani kuşlarda diğer canlılar için tehlikeli influenza türlerini olmadığını; yabani kuşlardaki görece zararsız influenza türlerinin evcil kuşlara bulaştıktan sonra tehlikeli hale gelecek şekilde evrimleştiğini göstermektedir. Evcil kuşlar, daha önce de degenildiği gibi arka bahçede beslenen ve endüstriyel olarak üretilenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Arka bahçede yapılan üretim, yüzyıllar boyunca diğer canlılar için tehlikeli influenzaların ortayamasına neden olmazken, endüstriyel kümeler hayvancılığı üretimi çerçevesindeki koşullar, tehlikeli influenza türlerinin oluşmasına neden olmuştur. Zira büyük ölçekte ticari kümeler hayvanı işletmelerinde, arka bahçe sürüleri ve küçük çiftliklerden önemli ölçüde daha yüksek yeni türde influenza salgılarına rastlanmıştır (Wallace, 2009: 921).

Canlı hayvan üretim hattının tamamı, kasıtlı şekilde olmasa da virüslerin evrimini ve aktarımını hızlandıran pratikler etrafında örgütlenmiştir. Bu pratikler, Wallace (2009: 921-923) ve Wallace vd.'nin (2020a) çalışmaları çerçevesinde şöyle özetlenebilir:

- 1) Endüstriyel hayvanların üretim çiftliklerinde sayısal olarak çok fazla ve yoğun şekilde bir arada bulunması, virüs aktarımını kolaylaştırarak hayvanların bağışıklık sisteminin etkinliğini azaltmaktadır. Böylece virüsler, taşıyıcılarının düşük bağışıklık sistemi nedeniyle hızlı şekilde evrimleşebilmektedir. Dolayısıyla endüstriyel canlı hayvan üretiminin bir parçası olarak yüksek işlem hacminin sağlanması çabası, virüslerin tehlikeli ve öldürücü hale gelecek şekilde evrimleşmesi için uygun bir ortam sağlamaktadır. Ahırlarda ve çiftliklerde birçok hayvanın yoğun şekilde bir arada barındırılması ve sürekli olarak virüslere duyarlı yeni hayvanların bu çiftliklere girmesi, virüsleri bir nevi ödüllendirmektedir.

- 2) Endüstriyel hayvan çiftliklerindeki canlıların hedeflenen hacme ulaşır ulaşmaz öldürülmesi de, virüslerin evrimleşmesine neden olabilmektedir. Örneğin virüsler tavuk, ördek veya domuz öldürülmeden önce hızla bulaşma eşiğine ulaşmaya çalışmaktadır. Ayrıca tavukların 6 hafta içinde kesilmesi gibi hayvanların kesim yaşının düşürülmesi, daha güçlü bağıllılık sisteme sahip hayvanların hayatı kalmasını sağlayacak özellikleki virüs türlerini ortadan kaldırılmaktadır. Çünkü bu durum, virüslerin taşıyıcısı olan daha genç hayvanların daha güçlü bağılıklık sistemi olması karşısında, virüslerin öldürücü etkisinin giderek artmasına neden olmaktadır.
- 3) Canlı hayvan ticaretinin coğrafi olarak giderek yayılması, farklı bölgelerde virüslerin farklı türlerini taşıyan hayvanların temas etmesine neden olmakta ve bu da virüslerin mutasyona uğrama potansiyelini artırmaktadır.
- 4) Endüstriyel hayvanlardan kaynaklı salgınları hafifletmek için hayvanların kitlesel olarak öldürülmesi, virüslerin evrimi için uygun bir ortam sağlayarak hedeflenenin tam tersi bir sonuca neden olabilmektedir. Çünkü virüs taşıyıcısı hayvanların ayıklanması arttıkça, virüsün öldürücü etkisinin artması yönünde bir değişim gerçekleşmektedir.

Şirketler, hayvancılık endüstrisindeki uygulamalarına ek olarak politik müdahaleleriyle de hastalıkların yayılmasına neden olabilmektedir. Wallace'ın (2009: 927-928) çeşitli ülkelerdeki deneyimler hakkında aktardığı bilgiler çerçevesinde bu politik müdahaleler şöyle özetlenebilir:

- 1) Şirketler, endüstriyel hayvancılık operasyonlarını başka ülkelere taşımakla tehdit ettikleri ülkelerdeki işgücü piyasasını, sendika faaliyetlerini, ücretleri ve çalışma koşullarını belirleme gücüne sahiptir. Özellikle sendikalar, işçiler ve tüketiciler için olduğu kadar, hayvan üretimindeki uygulamalar için de önemli bir kontrol mekanizmasıdır. Ancak bu mekanizma işlevsizleştirilmektedir.
- 2) Endüstriyel hayvan üretiminde dikey olarak entegre olmuş şirketler, hem hayvanların tedarikçisi hem de perakendeci olarak hareket etmektedir. Pazarda süpermarket veya fast food zinciri gibi az sayıda büyük bağımsız perakendeci olduğu için canlı hayvanlara daha iyi muamele edilmesine yönelik talepleri karşılayacak tedarikçilerin varlığı engellenmektedir.
- 3) Birden fazla ülkede faaliyet gösteren çokuluslu şirketler, risklere karşı Harvey'in (2003) "mekansal sabit" olarak adlandırdığı mekanizmayla korunabilmektedir. Örneğin sektördeki bir şirketin Çin'de yaptığı bir çiftlikte kuş gribi meydana geldiğinde, Japonya Çin'den küməs hayvanlarının ithalini yasaklayabilmekte ve şirket Tayland'daki çiftliklerinden Japonya'ya ihracat yaparak pazarda

oluşan boşluğu doldurabilmektedir. Dolayısıyla birden fazla ülkeye yayılmış tedarik zinciri, şirketlerin çıkan aksaklıkları telafi etmesine imkân verdiği için hastalıkların yayılma riskini de artırmaktadır.

4) Çokuluslu şirketler, tarımsal işletmelerinin çıkarlarını korumak için çeşitli ülkelerdeki politikacılara fon sağlamakta ve kendi adaylarını sahaya sürmektedir. Politik liderler ise salgınlar sırasında kendini destekleyen tarım ticareti şirketlerini koruyabilmekte ve ülkelerin salgınları kontrol etme çabalarını engellemekte rol oynayabilmektedir. Örneğin Tayland'daki kuş gribi salgınları sırasında tavukların çoğu hasta olmasına rağmen işlenmiş; benzerlerine çoğu azgelişmiş ülkede rastlanan bir parodi olarak Tayland Başbakanı Thaksin Shinawatra ve bakanları kameralar önünde tavuk yiyecek halkı güvenli olduğuna ikna etmeye çabalamıştır.

5) Büyük şirketler, hasta hayvanlar hakkında sessiz kalmaları için sözleşmeli çiftçilere sus payı verebilmekte ve hükümet yetkilileriyle işbirliği yapabilmektedir. Yine Tayland'daki kuş gribi salgını örneğinde, kamu memurları şirket çiftçilerine gizlice aşısı sağlamış; bağımsız çiftçiler ise salgın konusunda aydınlatılmayarak sürülerine hastalık bulaşmıştır. Dolayısıyla influenza salığını durdurmak için hayvan üretiminde alınacak önlemler, şirketlerin sponsorluğundaki hükümetler tarafından dirence karşılanabilmekte ve şirket kârlarının korunması için salgınlar örtbas edilebilmektedir. Bu bağlamda influenza biyolojisi, gıda ticaretinin politik ekonomisiyle sarsılmakta ve bu kurumlar virüslerin evrimsel kaderine müdahalede bulunmaktadır.

1997 yılında Güney Çin'de H5N1 olarak adlandırılan kuş gribinin ortaya çıkıştı, yukarıda sıralanan pratikler çerçevesinde tarım ticareti ve küresel ekonomideki değişimlerle yakından ilişkilidir. Çin'in bu dönemde yeni liberalleştirilmiş ekonomisinin getirdiği fırsatlarla birlikte, bölgenin ekolojik yapısı büyük bir değişime uğramıştır. Diğer virüsler gibi H5N1 de, hayvan sağlığı konusundaki gözetimlerin yapısal uyum programları nedeniyle gelişmediği veya bozulduğu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Yoksul ülkelerin kır ile kent arasında kalan gecekondu bölgeleri, genellikle kümeler hayvanları ve canlı kuş pazarlarını içeren denetimsiz tarımsal işletmelere oldukça yakın bir mesafededir. Bu bölgelerde virüsün kontolsüz şekilde bulaşmasının, virüsün insandan insana geçebilen bir türe evrilmesine neden olduğu tahmin edilmektedir. H5N1 dünyadaki 3 kıtaya yayılırken farklı taşıyıcılar, bölgelere özgü türler, çeşitli kümeler hayvancılığı uygulamaları ve hayvan sağlığı konusunda farklı önlemlerin olduğu çeşitli sosyo-ekonomik ortamlarla temas etmiştir. Temas edilen insan sayısının artmasıyla birlikte, virüslerin evrimsel seçeneklerini keşfetebildiği ve yerel koşullara uyum sağlayacak alt türlerini geliştirerek yayılabilıldığı bilinmektedir (Wallace, 2009:

918). Örneğin ilk defa Çin'in Guangdong eyaletindeki bir kaz çiftliğinde görülen H5N1'in, yapılan genetik analizler çerçevesinde Hong Kong, Tayland, Vietnam ve Malezya gibi ülkelerdeki salgınlarda görülen sonraki influenza türlerinin temel kaynağı olduğu gösterilmiştir (Wallace, 2009: 930). Dolayısıyla endüstriyel üretim ve meta zincirleri, insanlara bulaşabilen influenza çeşitliliğinin de artmasında öncü bir rol oynamaktadır. Örneğin yine 2009 yılında H1N1 olarak adlandırılan domuz gribinin endüstriyel kökenli olduğu ve virüsün Avrasya ve Kuzey Amerika'daki influenza türlerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir (Wallace, 2009: 924). Küçük çiftçiler bu kadar uzun mesafelere hayvan ihraç etmek için gerekli endüstriyel kapasiteye sahip olmadığından dolayı pazardaki influenzaların uluslararası meta zincirleriyle yayıldığı düşünülmektedir. Bu bağlamda kuş gribi ve domuz gribi gibi insanlar için ölümcül olan hastalıklar, O'Connor'un (1988) "kapitalizmin ikinci çelişkisi" olarak adlandırdığı, kapitalizmin sonsuz büyümeye eğilimi ve doğanın sınırlı kapasitesi arasındaki çelişkinin bir ürünü olarak yorumlanabilir. O'Connor'a göre üretim için doğanın tahrip edilmesi ve ekolojik krizin derinleşmesi, kapitalizmin yeniden üretiminin de imkânsız hale getirmektedir. Benzer bir perspektiften bakıldığında, salgın hastalıkların giderek artması, kapitalist canlı hayvan endüstrisinin üretimine devam etmesi açısından da bir tehdit haline gelmektedir. Ancak büyük tarım işletmeleri ucuz üretim için bu riski almaya devam etmektedir.

Tüm bu veriler çerçevesinde hayvancılık endüstrisinin dikey entegre modeliyle yeniden organize olmasının, salgın hastalıkların ekolojisindeki değişimi giderek hızlandırdığı; daha fazla virüse, daha büyük taşıyıcı popülasyonuna ve virüslerin daha fazla evrimsel olarak çeşitlenmesine neden olduğu görülmektedir. Bazı virüsler, doğal üreme zeminlerine sahiptir. Örneğin neredeyse tüm kolera salgınları Bengal Körfezi'nin sıcak ve tortulu sularından kaynaklanmaktadır. Yine bazı hayvan familyaları da sürekli olarak belirli virüslerin taşıyıcısıdır. Örneğin kemirgenlerde veba, vahşi kuşlarda influenza, maymunlarda sarı humma ve yarasalarda koronavirüsler bulunmaktadır. İnfluenzaların özellikle Asya'dan çıkışması bu ekolojik yapının sonucuyken, salgına dönüşmesi ve diğer coğrafyalara yayılması, buraya kadar bahsedilen ekonomi politik sürecin bir ürünüdür.

Sonuç Yerine

Kapitalist Küreselleşme Biyolojik ve Ekonomik Olarak Sürdürülebilir mi?

Kapitalist tarım ve hayvancılıktaki büyük dönüşümlerle hızlanan virüslerin evrimi devam ederken, hem endüstri hem de devlet politikaları ve denetimleri kanadında bir değişiklik yapılmadığı ve sektörün kâr odaklı kalmaya devam ettiği görülmektedir. Sermaye kanadı, pazarın neden olduğu çevresel problemlere,

hava kirliliği için emisyon izinlerinin ticareti gibi, yaratıcı piyasa çözümleri sunmaktadır. Ancak milyarlarca insan için bir tehdit haline gelen virüsler, bu tür bir alışveriş dahilinde işbirliği yapılamayan ve pazarın tedavi edemediği hastalıklar olarak insanlara zarar vermektedir. Kapitalist dünya ekonomisinin, ebola, influenza ve koronavirüs gibi ölümcül hastalıkların üstesinden gelerek sürdürülebilir yaşam koşullarını muhafaza etme konusunda barındırdığı biyolojik ve ekonomik çelişkiler, buraya kadar yapılan tartışma çerçevesinde birkaç maddede ele alınabilir.

- 1) Eşitsiz şartlarda rekabete zorlanması sonucu yüz milyonlarca çiftçi topraklarından ayrılmak zorunda kalmış; geriye kalan ve yerel gıda güvenliğinin garantisini olan küçük çiftçiler, suni gübreler ve tarım ilaçlarının ithalatına bağımlı şekilde kapitalist ihracata yönelik tarımın bir uzantısı haline gelmiştir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO, 2011: 52), başta tahlil olmak üzere küresel gıda üretiminin gelecek jenerasyonlarla birlikte artacak olan nüfusu beslemek için en az %50 artırılması gerektiğini hesaplamaktadır. Ancak kapitalist tarımın, biyoteknolojideki devrimsel gelişmelerle dahi bu hedefi karşılayamayacağı öngörmektedir. Bunun nedeni ise dünya tarımının yanlış şekilde düzenlenmesi, et üretimine tahlil üretiminden daha fazla pay ayrılması ve küçük çiftcilere gelir dağılımında çok az bir pay verilmesidir. Ayrıca su kaynaklarının tükenmeye başlamasıyla yakın gelecekte daha da belirginleşecek bir su krizi ortaya çıkmıştır.
- 2) Dünya Sağlık Örgütü, monokültür hayvan üretiminde antibiyotiklerin aşırı kullanımının, yüzyılın ortasına kadar çok sayıda insanın ölümüne neden olabilecek antibiyotiklere dirençli bakterilerin artmasına neden olacağını öngörmektedir (WHO, 2017; Tang vd., 2017).
- 3) Tasfiye edilen küçük üreticiler kentlerdeki yoksul kenar mahallelere göç etmekte ve artan nüfus patlamasıyla kent çevresinde bulunan bu alanlardaki sağlık koşulları giderek kötüleşmektedir. Formel olarak istihdam edilmeyen kenar mahalle sakinlerinin çoğu ise enformel ekonomi içinde çalışmaktadır, hiçbir tıbbi hakları yoktur ve sağlık hizmeti için yeterli gelire sahip değildir. Özellikle G20 üyesi olmayan ülkelerin çoğundaki vergi sisteminin büyük şirketler ve zengin toplumsal sınıfların mali yükümlülüklerini azaltacak şekilde dizayn edilmiş olması, bü ülkelerde kamu sağlığı için yeterince fon ayrılmamasına neden olmaktadır (Davis, 2020; Harvey, 2020).
- 4) İlaç tekelleri, üniversiteler veya kamu üniversitelerinin sermaye sağladığı küçük biyoteknoloji şirketleri tarafından geliştirilmiş ilaçlar ve aşılar için tescilli patentler alarak fahiş fiyatlarla satış yapmaktadır. Rantiye kapitalizminin temsilcisi olan bu tekeller, kârlı olmadığı için yeni nesil antibiyotiklerin ve

antivirallerin geliştirilmesinden çekilmektedir ve bu anlamda da biyolojik dizayn konusundaki devrimsel gelişmelerin üzerindeki bir pranga olarak değerlendirilmektedir (Davis, 2020). Şirketler, önleyici tedbirler hissedarlarına katkıda bulunmadığı için sadece tedaviler dizayn etmekle ilgilenmektedir ve sağlık sektöründe de insanlar hasta oldukça fazla kazanma üzerine kuruluş ticari bir model uygulanmaktadır (Harvey, 2020).

5) Koronavirüs salgını, gelecekteki potansiyel salgın hastalıkların tüm küresel üretim sistemini sektöre ugratacağının bir örneğini oluşturmaktadır. Kapanma ve sosyal mesafe uygulamaları kilit sektörlerdeki üretimi durdurarak hem uluslararası tedarik zincirlerinde hem de tüketici talebi tarafında büyük bir kesintiye neden olmuştur. Böylelikle sermaye, küresel üretim zincirlerinin ve denizası ucuz emek kullanma kabiliyetinin parçalanması olasılıyla yüzleşmiştir. Bugünkü post-fordist üretim sistemi içinde şirketler, alt sözleşme yaptıkları sadece ilk aşama tedarikçilerin bilgisine sahiptir ama bu tedarikçilerin de ikinci, üçüncü veya dördüncü aşama kendi tedarikçileri bulunmaktadır. Koronavirüs salgını Çin'de ortaya çıktıgı zaman 51 bin şirketin en az bir doğrudan tedarikçisinin ve 5 milyon şirketin de birinci ve ikinci aşama tedarikçilerinin Wuhan'da olmasından dolayı, meta zincirlerindeki çoğu görünmez olan bu bağlantılar kırılmıştır. Bunun bir sonucu olarak, Marx'ın (2015) "metamorfoz zinciri" dediği üretim, dağıtım ve tüketim döngüsünde bir kesintiyle karşı karşıya kalınmıştır. Tedarik zincirlerindeki bu bozulmalar, şirketlerin satışlardan ve sabit sermaye yatırımlarından elde ettikleri değer akışının düşmesine neden olurken, stoklarında ve maliyetlerinde artışa neden olmuştur. Ayrıca şirketlerin tedarikçilere yapacakları ödemeleri banka finansmanıyla ertelemesi veya bu borçların kısa vadeli senetlerle diğer finansal kesimler tarafından satın alınması, girift finans zincirini speküasyon hedefi haline getirerek finans sisteminde de bir kriz tehlikesi yaratmıştır (Foster ve Suwandi, 2020).

Bahsedilen bu çelişkiler çerçevesinde tek bir dünya pazarı içinde finans ve yatırım hızlı ve serbest hareketine dayanan kapitalizmin bugünkü aşamasının, insanlığın büyük kısmı için istihdam ve gelir sağlama, doğal kaynakların planlı kullanımı, devrimci biyolojik gelişmeleri kamu sağlığı için kullanma gibi konularda yeteneksiz olduğu ve insanlığın büyük kısmının hayatını sağlıklı şekilde sürdürmesi için gerekli üretici güçlerin gelişmesini engellediği görülmektedir. Bu sürdürülemez yapının diğer tarafında ise kapitalist sınıflı toplumun yarattığı eşitsizliklerden dolayı koronavirüs salgınının etkilerini en ağır şekilde deneyimleyen periferideki işçi sınıfı ve yoksullar vardır. Koronavirüs salgını örneği, potansiyel salgın hastalıkların emperyalist sistem çerçevesinde gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında ve farklı toplumsal sınıflar arasında olmak üzere iki analitik boyutta farklı ekonomik ve toplumsal etkiler yaratacığını

göstermektedir. Gelişmişlik ve az gelişmişlik perspektifinden bakıldığından, salgın hastalıklar ve yarattıkları ekonomik krizin, emperyalist sistem nedeniyle yoksul ülkelerde daha radikal şekilde yaşandığı görülmektedir. Çünkü bu ülkelerde yetersiz beslenme, işsizlik ve yoksulluk, çevre ve hava kirliliği, yaygın kronik hastalıklar ve enfeksiyon hastalıklarına duyarlılık gibi salgınları daha büyük felaketlere dönüştüren faktörler vardır. Bunun yanında küresel tedarik zincirlerini bozulmadan korumak için bu ülkelerde sosyal mesafe kurallarının uygulanmaması ve üretimin devam etmesi, büyük sermaye gruplarının hayatı kalması için az gelişmiş dünyadaki insanlığın bir kısmının feda edildiği anlamına gelmektedir.

Sınıf perspektifinden değerlendirildiğinde ise koronavirüs salgınının yarattığı ekonomik kriz nedeniyle şirketlerin işçi sınıfını hiçbir ek gelir kaynağı olmadan işten çıkardığı veya hastalığın bulaşma potansiyelinin yüksek olduğu en riskli işlerin yükünün taşıyıcısı olmak zorunda bıraktığı görülmektedir. "Hepimiz aynı gemideyiz" retoriğine karşı, evden çalışabilenler ve çalışmayanlar, virüsü kapması durumunda ücretli veya ücretsiz şekilde kendini izole etmeye mal gücü yetenler ve yetmeyenler arasındaki ayırmalar giderek belirginleşmiştir. Koruyucu önlemlerin zengin ülkeler ve zengin toplumsal sınıflarla sınırlı olması, duvarları yıkmak yerine daha da sağlamlaştırma; iklim değişikliği ve yeni salgınların etkilerinden korunmak için kaynakları olanlar ve olmayanlar olmak üzere insanlığın iki kutbu arasındaki ayırmaları derinleştirme olasılığını artırmaktadır. Mike Davis'e göre (2020) sistemin zirvesindekilerin lehine küresel ekonomik büyümeyi sürdürmek için milyonların ölmesine göz yuman bu Malthusian veya Sosyal Darwinist yaklaşım çerçevesinde, 21. Yüzyıl kapitalizmi "insan ırkının bir kısmını neslinin tükenmesine mahkum ederek, insanlığın kalıcı bir triyajına" neden olmaktadır. *Prekarya Bildirgesi*'nde de (Standing, 2017) yer alan herkes için temel gelir desteği, temel sosyo-ekonomik hakların tekrar kazanımı ve kamu hizmetlerinin artırılması gibi kollektivist politikaların uygulanması yönünde atılacak adımlar ise bu ayırmaların derinleşmesini önleme potansiyeli barındırmaktadır.

Sürdürülebilir Bir Sistem Önerisi

Metin boyunca çoğunlukla Kuzey Amerika ve Avrupa'nın neo-koloniyal temsilcileri olarak görülebilecek tarım ticareti şirketlerinin eylemlerinin, son yıllarda yeni virüslerin ortaya çıkması ve küresel meta zincirleri vasıtıyla yayılmasındaki rolü üzerinde durulmuştur. İnfluenza, salmonella, kampilobakter gibi hastalıklar üretim merkezlerinden küresel ticaret ağları vasıtıyla dışarıya aktarılırken, koronavirüsün vahşi doğadan avlanan hayvanlar ve bu işle uğraşan emekçiler aracılığıyla kent çevresindeki bir tedarik zincirinden diğerlerine

yayıldığı düşünülmektedir (Wallace vd., 2020a). Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) (2020: 4, 11) *Bir Sonraki Pandemiyi Önleme* raporunda yeni bulaşıcı hastalıkların %75'inin vahşi hayvanlardan yerel komünitelere bulaşarak yayıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda hinterlantlardaki vahşi hayvanlardan elde edilen gıdanın küresel olarak ekonomik bir sektör haline gelmesi ve kapitalist pazara girmesi de, yeni hastalıkların ormanların dışına taşınmasında önemli bir faktör haline gelmektedir.

Tüm bu veriler, gelecek için sürdürülebilir bir sistemin, insanları doğanın yenilenme çevrimlerine tekrar dahil edecek üretim pratikleri içermesi gerektiğini göstermektedir. Tekrar köylüleştirme (repeasantization) üzerine literatürde tarım ticareti şirketlerinin hegemonyasına karşı köylüler ve tarım emekçilerinin yeniden otonomi kazanması, müştereklere dayalı ortak bir üretim şekli ve kooperatifleşme, insan ve doğa arasındaki sosyal metabolizmanın tekrar kurulması gibi öneriler bulunmaktadır. Birikim yapısının bugünkü gelişkileri göz önüne alındığında, bu arkaik veya ütopik bir model değildir. Üretimin büyük kısmının yeniden yerel çiftçilere devredilmesi, küresel ticaretin sona ermesi ve küçük aile çiftliğine anakronistik bir dönüş anlamına gelmemektedir. Küba tarımının ekolojik perspektifini referans alan Levins'e göre (2007), her bölgenin bulunduğu havzaya, iklimine, nüfus yoğunluğuna ve mevcut kaynaklarına göre farklı tarım uygulamaları yapılmalıdır. Büyük topraklar üzerinde yapılan endüstriyel tarım yerine her bir küçük üretim çiftliğinin kendi ürünlerini ürettiği ve aynı zamanda diğer çiftliklerin üretimine yardımcı olduğu planlı bir arazi kullanımına geçilmelidir. Çiftlikler sadece tek ürünün üretiminde uzmanlaşmamalı; bunun yerine geri dönüşümü, çiftçiler için daha çeşitlenmiş bir diyeti ve iklimsel sürprizlere karşı korunmayı olanaklı kılan karma işletmeler olmalıdır. Ayrıca böylesi bir yeni tarım, doğa ve insan topluluklarını sadece rekabet için pazara sokulan metalar olarak görmeyen ve üretimi sadece kârla ilişkilendirmeyen yeni bir ideolojiyi içermelidir. Böyle bir yaklaşım çerçevesinde de ormanların ve yaban hayatın korunduğu, bitkisel ürün ve canlı hayvan çeşitliliğinin yeniden sağlandığı, virüslerin coğrafi olarak yayılmasını önceleyecek ölçüde tarım ve hayvancılığın yeniden entegre edildiği bir modele sahip olmalıdır. Bu uygulamalar rutin olarak tüm çiftlikler için kârlı değildir. Ancak bu tür çiftliklerdeki kâr kayıplarının, etrafındaki bölgenin geri kalanını korumak amacıyla ekonomik desteklerle dengelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla yeni tarım uygulamalarının hayatı geçirilmesi için müşterekler lehine devlet desteklerini içeren anti-neoliberal bir müdahale modeline ihtiyaç vardır. Fiyat kontrolleri ve sübvansyonların endüstriyel monokültür üretim yerine ekolojik dengeyi koruyan polikültür üretim lehine dönmesiyle, bu çiftliklerde üretim çeşitliliğinin artırılması ve üretimin mevsimsel olarak kârsız

olduğu dönemlerde dahi gıda güvenliğinin sağlanması mümkündür (Wallace vd., 2018: 55). Bu modelin bir örneği olarak Brezilya'da yapılan bir araştırmada, toprağın köylülere aktarılması ve Ostrom-vari müsterek şekilde yönetilmesiyle (Ostrom, 1990), küçük ölçekli ekolojik çiftçiliğin ürün veriminin, çiftçi gelirlerinin ve çevrenin korunma düzeyinin arttığı tespit edilmiştir (Chappell vd., 2013; Chappell, 2018).

Alternatif tarım modelinin hayatı geçirilmesinin, ancak politik düzeyde yürütülecek asimetrik bir mücadele sonucu gerçekleştirebileceği öngörlülmektedir (Wallace vd., 2020b). Çünkü mevcut tarım ticareti sistemi, üretimi küreselleştirmek için sübvansiyonlar alma ve yasal düzenlemeleri kendi lehine çevirme gibi konularda politik güce dayanmaktadır. Afganistan'da ABD Ordusunun Tarım Geliştirme Ekiplerini sahaya sürmesi (Handbook, 2009) veya Irak'ta Geçici Koalisyon Yönetimi'nin çiftçilerin yerli tohumları üretmelerini yasaklayarak ülkeyi yabancı tohum üreticilerine açması ve küresel tarım pazarlarına entegre etmesi (Tzouvala, 2017), bu politik müdahalelerin en somut örnekleridir. Ayrıca bazı coğrafyalarda tarımsal politika, giderek paramiliter güçlerin desteğiyle sürdürülebilmektedir. Tarımsal alanlarda yapılan hidroelektrik santrali veya termik santral gibi projelerin hissedarları ve yöneticileri yerel halkın itirazlarını engellemek için bu güçlere başvurulabilmekte; itirazların yükseldiği komünite grupları lekeleme kampanyaları, tehdit veya aktivistlere zarar verme yoluyla dağıtılabilmektedir. Bu nedenle ekolojik yıkımı durdurmak ve sürdürülebilir bir sistemin inşası için öncelikle bu tür çevresel suçlara karşı hem politik hem de hukuksal alanda kazanımlar elde edilmesi gerekmektedir.

Sonuçlar

1 Soğuk Savaş döneminde kapitalist ve endüstrileşmiş NATO ülkeleri için Birinci Dünya ülkeleri terimi, komünist-sosyalist ülkeler için İkinci Dünya terimi, koloniyal geçmişi olan ve Troçkist "ne Moskova ne Washington" perspektifyle hareket eden azgelişmiş ülkeler için Üçüncü Dünya ülkeleri terimi kullanılmaktadır (Worsley, 1984). Soğuk Savaşın bitişile bugünkü gelişmiş ülkelerin Kuzey Yarımkürede ve azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin çoğunu Güney Yarımkürede bulunmasına referansla Global Kuzey ve Global Güney terimleri kullanılmaktadır.

2 Emeğin ve toprağın ucuz olduğu piyasadan alınıp, pahalı olduğu piyasada satılması anlamına gelmektedir.

3 Çokuluslu şirketler, üretim maliyetinin altında satışlar nedeniyle oluşan kayıplarını,

farklı meta sektörlerinden kazandıkları kârlarla aylara ve yıllara bölerek telafi etmektedir. Şirketler, geleceğe yönelik yaptıkları bir yatırım olarak değerlendirebilecek bu stratejiyi uygulayarak, sonunda pazarda fiyatları istedikleri gibi belirleyebilecekleri tekelci güce sahip olmaktadır.

4 Bir ülkeye ihraç edilen bir malın, bu ülkenin iç piyasasındaki normal değerinden daha düşük bir fiyatla satılması anlamına gelmektedir.

5 Ülkelerin hükümet yetkilileri ve yatırımcılar arasında imzalanan anlaşmalarla yapılan toprak transferlerinin “gasp” olarak tanımlanmasının sebebi, söz konusu topraklarda yaşayan ve nesillerdir bu toprakları kullanan insanlara sorulmaksızın toprak ve üzerindeki doğal kaynaklara ilişkin yatırım anlaşmalarının yapılması ve bu insanların yaşadıkları yere ilişkin tüm haklardan ‘zorla’ mahrum bırakılmış olmalarıdır (Farmlandgrab, 2011).

6 Latin Amerika'daki kiracı köylü veya tarım işçileri için kullanılan bir terimdir.

7 Post-fordist esnek üretim sisteminde stoksuz şekilde ve sipariş doğrultusunda üretip satmaya dayalı üretimi ifade etmektedir.

Kaynakça

Akış I ve Özourt M (2010). Tarım Topraklarının Yabancılara Satışı ve Gıda Güvenliği. *Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Memleket Yayıncıları, 510-524.

Allen J ve Lavau S (2015). Just-in-Time Disease. *Journal of Cultural Economy*, 8 (3), 342-360.

Araghi F (2000). The Great Global Enclosure of Our Times: Peasants and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century. İçinde: F Magdoff, J Foster ve F Buttel (der), *Hungry for Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 145-160.

Araghi F (2003). Food Regimes and the Production of Value: Some Methodological Issues. *The Journal of Peasant Studies*, 30 (2), 41-70.

Bellantonio M vd. (2017). The Ultimate Mystery Meat: Exposing the Secrets Behind Burger King and Global Meat Production. <https://www.mightyearth.org/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Boyd W ve Watts M (1997). Agro-industrial Just-in-Time: The Chicken Industry and Postwar American Capitalism. İçinde: D Goodman ve M Watts (der), *Globalising Food*:

Agrarian Questions and Global Restructuring, London: Routledge, 139-165.

Burch D (2005). Production Consumption and Trade in Poultry: Corporate Linkages and North-South Supply Chains. İçinde: N Fold ve W Pritchard (der), *Cross-Continental Food Chains*, London: Routledge, 166-178.

Burch D ve Lawrence G (2009). Towards a Third Food Regime: Behind the Transformation. *Agriculture and Human Values*, 26, 267-279.

Chappell M J vd. (2013). Food Sovereignty: An Alternative Paradigm for Poverty Reduction and Biodiversity Conservation in Latin America. *F100Res*, 2: 235. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3869480/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Chappell M J (2018). *Beginning to End Hunger: Food and the Environment in Belo Horizonte, Brazil, and Beyond*. Berkeley: University of California Press.

Davis M (2016). *Gecekondu Gezegeni*. Çev. G Koca, İstanbul: Metis Yayıncıları.

Davis M (2020). Mike Davis on Pandemics, Super-Capitalism and the Struggles of Tomorrow. *Madamasr*, 30 Mart. <https://madamasr.com/en/2020/03/30/feature/politics/mike-davis-on-pandemics-super-capitalism-and-the-struggles-of-tomorrow/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Dikmen A A (2000). Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi. *Toplum ve Bilim*, 86, 281-302.

Emmanuel A (1972). *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York: Monthly Review Press.

FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2011). The State of the World's Land and Water Resources for Food and Agriculture (SOLAW)-Managing Systems at Risk. London: FAO and Earthscan. <http://www.fao.org/3/i1688e/i1688e.pdf>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Farmlandgrab (2011). Foreign Land Deals: Global Land Grabbing?. <https://www.farmlandgrab.org/post/view/18835>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Foster J vd. (2010). *The Ecological Rift*. New York: Monthly Review Press.

Foster J B ve Clark B (2018). The Robbery of Nature. *Monthly Review*, 70 (3), 1-20.

Foster J B (2018). Marx, Value, and Nature. *Monthly Review*, 70 (3), 122-136.

Foster J B ve Suwandi I (2020). Covid-19 and Catastrophe Capitalism. *Monthly Review*, 72 (2). <https://monthlyreview.org/2020/06/01/covid-19-and-catastrophe-capitalism/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Frank A G (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 18 (4), 17-31.

Friedmann H (1993). The Political Economy of Food. *New Left Review*, 197, 29-57.

Friedmann H (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes. İçinde: F H Buttel ve P McMichael (der), *New Directions in the Sociology of Global Development, Research in Rural Sociology and Development*, 11, 227-264.

Friedmann H ve McNair A (2008). Whose Rules Rule? Contested Projects to Certify Local Production for Distant Consumer. İçinde: S M Borras Jr, M Edelman ve C Kay (der), *Transnational Agrarian Movements: Confronting Globalization*, Oxford: Blackwell Publishing, 239-266.

Grain (2008). Seized: The 2008 Landgrab for Food and Financial Security. <https://www.grain.org/article/entries/93-seized-the-2008-landgrab-for-food-and-financial-security>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Handbook (2009). Agribusiness Development Teams in Afghanistan: Tactics, Techniques, and Procedures, No. 10-10. <https://usacac.army.mil/sites/default/files/publications/10-10.pdf>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Harvey D (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

Harvey D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Harvey D (2020). Anti-Capitalist Politics in the Time of Covid-19. *Jacobinmag*, 20 Mart, <https://jacobinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Hecht S B (2014). Forests Lost and Found in Tropical Latin America: The Woodland Green Revolution. *The Journal of Peasant Studies*, 41 (5), 877-909.

Heffernan W (2000). Concentration of Ownership and Control in Agriculture. İçinde: F Magdoff, J Foster ve F Buttel (der), *Hungry for Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 61-76.

Hilferding R (1995). *Finans Kapital*. Çev. Y Öner, İstanbul: Belge Yayınları.

- Huddell A (2010). Effects of Neoliberal Reforms on Small-Scale Agriculture in Brazil. *Global Majority E-Journal*, 1, 74-84.
- Lenin V L (1975). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Çev. C Süreya, Ankara: Sol Yayıncıları.
- Levins R (2007). How Cuba is Going Ecological. İçinde: R Lewontin ve R Levins (der), *Biology Under the Influence: Dialectical Essays on Ecology, Agriculture, and Health*, New York: Monthly Review, 343-364.
- Lewontin R C (1998). The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian. *Monthly Labor Review*, 50 (3), 72-85.
- Llambi L (1993). Global Agro-Food Restructuring: The Role of Transnational Corporations and Nation-States. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 3, 19-39.
- Luxemburg R (2004). *Sermaye Birikimi*. Çev. T Ertan, İstanbul: Belge Yayınları.
- Magdoff F (2008). The World Food Crisis: Sources and Solutions. *Monthly Review*, 60 (1), 1-15.
- Marx K (2011). *Kapital 1. Cilt*. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (2015). *Kapital 2. Cilt*. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- McMichael P (2005). Global Development and the Corporate Food Regime. İçinde: F H Buttel ve P McMichael (der), *New Directions in the Sociology of Global Development, Research in Rural Sociology and Development*, 11, 265-300.
- McMichael P (2009a). A Food Regime Analysis of the World Food Crisis. *Agriculture and Human Values*, 26, 281-295.
- McMichael P (2009b). The Agrofuels Project at Large. *Critical Sociology*, 35 (6), 825-839.
- McMichael P (2010). Agrofuels in the Food Regime. *Journal of Peasant Studies*, 37 (4), 609-629.
- Moreira M B (2004). Agriculture and Food in the Globalization Age. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 12 (1), 17-28.
- Murray W E (2006). *Geographies of Globalization*. Oxon: Routledge.
- O'Connor J (1988). Capitalism, Nature, Socialism A Theoretical Introduction. *Capitalism Nature Socialism*, 1 (1), 11-38.

Ostrom E (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Otero G (2011). Neoliberal Globalization, NAFTA, and Migration: Mexico's Loss of Food and Labor Sovereignty. *Journal of Poverty*, 15 (4), 384-402.

Padoch C vd. (2008). Urban Forest and Rural Cities: Multi-Sited Households, Consumption Patterns, and Forest Resources in Amazonia. *Ecology and Society*, 13 (2). <https://www.ecologyandsociety.org/vol13/iss2/art2/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Petras J ve Veltmeyer H (2007). *Multinational on Trial: Foreign Investment Matters*. England: Ashgate Publishing.

Petras J (2008). The Great Land Giveaway: Neo-Colonialism by Invitation: Colonial Style Empire-Building is Making a Huge Comeback. <https://www.globalresearch.ca/the-great-land-giveaway-neo-colonialism-by-invitation/11231>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Petras J ve Veltmeyer H (2014). *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the Twenty-First Century?*. UK: Zed Books.

Rostow W W (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*. Cambridge: The University Press.

Szentes T (1975). Azgelişmişlik ve Sosyalizm. İçinde: A Aksoy (der), *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 19-36.

Standing G (2017). *Prekarya Bildirgesi: Hakların Kısılmasından Yurttaşlığı*. Çev. S Demiralp ve S Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tang K L vd. (2017). Restricting the use of antibiotics in food-producing animals and its associations with antibiotic resistance in food-producing animals and human beings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Planetary Health*, 1 (8), e316-e327. <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2542-5196%2817%2930141-9>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

The Land Matrix (2020). <https://landmatrix.org/charts/dynamics-overview>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Turzi M (2011). The Soybean Republic. *Yale Journal of International Affairs*, 6 (2), 59-68.

Tzouvala N (2017). Food for the Global Market: The Neoliberal Reconstruction of Agriculture in Occupied Iraq (2003-2004) and the role of international law. *Global Jurist*,

17 (1), 1-27.

UNEP (United Nations Environment Programme) (2020). Preventing The Next Pandemic: Zoonotic diseases and how to break the chain of transmission. <https://digitallibrary.un.org/record/3872023/files/ZP.PDF>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Wallace R G (2009). Breeding Influenza: The Political Virology of Offshore Farming. *Antipode*, 41 (5), 916-951.

Wallace R G vd. (2015). The Dawn of Structural One Health: A New Science Tracking Disease Emergence Along Circuits of Capital. *Social Science & Medicine*, 129, 68-77.

Wallace R G (2016). *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness, and the Nature of Science*. New York: Monthly Review Press.

Wallace R G ve Wallace R (2016). *Neoliberal Ebola: Modeling Disease Emergence from Finance to Forest and Farm*. Switzerland: Springer.

Wallace R vd. (2018). *Clear-Cutting Disease Control: Capital-Led Deforestation, Public Health Austerity, and Vector-Borne Infection*. New York: Springer.

Wallace R vd. (2020a). Covid-19 and Circuits of Capital. *Monthly Review*, 72 (1). <https://monthlyreview.org/2020/05/01/covid-19-and-circuits-of-capital/>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Wallace R vd. (2020b). Agribusiness vs. Public Health: Disease Control in Resource-Asymmetric Conflict. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02513883>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Wallerstein I (1974). *The Modern World-System*. New York: Academic Press.

WHO (World Health Organization) (2017). Stop Using Antibiotics in Healthy Animals to Prevent the Spread of Antibiotic Resistance. <https://www.who.int/news-room/detail/07-11-2017-stop-using-antibiotics-in-healthy-animals-to-prevent-the-spread-of-antibiotic-resistance>. Son erişim tarihi, 01/01/2021.

Worsley P (1984). *The Three Worlds: Culture and World Development*. Chicago: The University of Chicago Press.